

el-MEVÂİZ ve'l-İ-TİBÂR

(bk. el-HİTATÜ'l-MAKRİZİYYE).

el-MEVÂKİF

(المواقف)

Adudüddin el-İcî'nin

(ö. 756/1355)

kelâma dair eseri.

Müellif, kitabının adını doğrudan zikretmese de mukaddimede eserini “mevkıf” olarak adlandırdığı altı bölüm halinde düzenlediğini belirterek “mevâkıf” kelimesini kullanır. İbn Hacer eserin adını *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelâm* olarak kaydetmiş (*ed-Dürrü'l-kâmine*, II, 322), bazı kaynaklarda (Süyûtî, s. 296; Taşköpri-zâde, I, 211; İbnü'l-İmâd, VI, 174) ve *Keşfü'z-zunûn*'da (II, 1891) sadece *el-Mevâkıf* ismi verilmiştir. Serkis *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelâm ve tahkiki'l-makâsıd ve tebyîni'l-merâm* (*Mu'cem*, II, 1332-1333), Brockelmann ise *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelâm* adını kullanmıştır (*GAL*, II, 269-270; *Suppl.*, II, 289-291).

Eser, müellifin kâdilkudâtlığını yaptığı İncûlular hânedanından dönemin Şîraz Emîri Cemâleddin Ebû İshak'a ithaf edildiğini bildiren kısa bir mukaddimeden sonra altı bölümden meydana gelmiş olup “mevkıf” başlığını taşıyan bölümler genelde “mersad, maksad”, bazan da “mersad, fasıl, nevi, kısım ...” adıyla alt bölümlere ayrılmıştır. *el-Mevâkıf*'in temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü altı kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda kelâm ilminin tanımı, konusu, faydaları, İslâmî ilimler arasındaki yeri ve adlandırılışı, ikinci kısımda ilmin tanımı, üçüncüsünde neveleri, dördüncüsünde zaruri ilmin ispatı, beşincisinde istidlâl, zati idlâlînin doğru ve yanlış olan çeşitleri, doğru istidlâlînin şartları, özellikleri ve Allah'ı bilmekte gerekliliği, altıncı kısımda doğru bir istidlâlle istenilen sonuca ulaşmanın metotları, delil ve kıyas türleri gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Eserin ikinci bölümü varlık konusuna ayrılmış olup beş kısımdan meydana gelmektedir. Vücud ve adem meselelerinin ele alındığı birinci kısımda vücut-mahiyet ilişkisi, vücut mertebeleri, zihinde varlık ve ma'dûmun “şey” olup olmadığı, mevcut ve ma'dûm arasında varlık alanı olarak hal gibi konular tartışılmıştır. İkinci kısımda mahiyetin tanımı, küllî, cüz'î, basit ve mürekkebe oluşu gibi hususlar işlenmiş,

üçüncüsünde vücûb-imkân-imtinâ, kıdem-hudûs, dördüncüsünde vahdet-kesret ve beşincisinde illiyet-ma'lûliyyet açısından farklı kelâm mezheplerinin yanı sıra felsefecilerin görüşlerine de yer vermek suretiyle varlık konusu ayrıntılı biçimde irdelenmiştir.

Kitabın arazlara ayrılan üçüncü bölümü beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda arazın tanımı, kısımları, mevcudiyetlerinin ispatı, arazların kendi başına var olamayacağı, kendiliğinden yer değiştiremeyeceği, cevhersiz varlık kazanamayacağı ve süreklilik niteliği taşımadığı gibi konular ele alınmıştır. Arazlar ikinci kısımda nicelik, üçüncüsünde nitelik, dördüncüsünde nisbet, beşincisinde izâfet kategorileriyle bağlantılı olarak incelenmiştir. Cevherler hakkındaki dördüncü bölüm bir girişten sonra dört kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda cismin tanımı, mürekkebe ve basit olarak ikiye ayrılması, ay üstü ve ay altı cisimleri, felekler, arzın mahiyeti, mürekkebe cisimlerin imtizacı, nefis ve nefsin nebâtî, hayvanî ve insanî olmak üzere çeşitleri, ikincisinde cisimlerin yaratılmışlığı, boyutlarının sınırlılığı gibi bazı özellikleri, üçüncüsünde nefisler, nefis-i nâtika, nefsin bedene taalluku, dördüncüsünde akıl konusu ele alınmıştır.

el-Mevâkıf'in son iki bölümü klasik kelâmın akaid meselelerini içermektedir. İlâhiyyât konularına ayrılan beşinci bölüm yedi kısım halinde düzenlenmiş olup bunlarda sırasıyla Allah'ın varlığı, tenzîhî sıfatları, Allah'ın birliği, sübûtî sıfatlar, rûyetullah, Allah'ın ve kulların fiilleri ve esmâ-i hüsnâ konu edinilmiştir. Eserin “Sem'iyât” başlığını taşıyan son bölümü dört kısımdan meydana gelmiştir. Nübüvvet konularına yer verilen birinci kısımda nebînin mahiyeti, mücize, bi'setin akliden mümkün oluşu, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı, peygamberlerin ve meleklerin ismeti, peygamberlerin fazilet dereceleri ve keramet meselesi işlenmiştir. İkinci kısımda âhiret bahsi ele alınmış olup burada âhiretin imkânı, haşrin ruh ve bedenle birlikte olacağı, cennet ve cehennemle bunlara gireceklerin durumu, şefaât, tövbe ve bazı âhiret hallerine kısaca temas edilmiştir. Üçüncü kısımda “Esmâ ve Ahkâm” başlığı altında iman tanımı ve amelle münasebeti, küfür ve çeşitleri, mürtekeb-i kebîre ve tekfir hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın son kısmında imâmet konusu işlendikten sonra “Tezyîl” başlığıyla Hz. Peygamber'e nisbet edilen yetmiş üç fırka hadisine işa-

ret edilerek büyük İslâmî fırkalarının Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürctie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye olmak üzere sekiz gruba ayrıldığı belirtilmiştir. Ardından bu fırkaların kolları hakkında kısa bilgi verilmiş, kurtuluşa eren fırkanın (nâciye) Eş'arîler'le Selefiyye olduğu belirtilmiştir. Müellifin büyük fırkalara ait olmak üzere zikrettiği kolların toplamının altmış beş civarında bulunduğu görülmekteyse de muhtemelen bazı fırka kollarının tâli gruplarını hesaba katmış, fakat bunları yetmiş üç sayısının alt kademelerinde zikretmemiştir.

Ehl-i sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'ariyye mezhebine göre ortaya koyan *el-Mevâkıf* klasik kelâm tarihinin son hacimli metni olarak kabul edilebilir. Nitekim VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren mütekaddimîn ve müteahhirîn görüşlerini bir araya getiren hacimli şerhler döneminin başladığı bilinmektedir. Eserde Eş'ariyye'ye ait klasik kelâm kitaplarının istidlâl şekillerinin yanı sıra Gazzâlî'nin dolaylı olarak ve tepki niteliğinde de olsa kelâmın muhtevasına dahil ettiği felsefî konuların tesiri fazlaca görülmektedir. *el-Mevâkıf*'la Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve Kâdî Beyzâvî'ye ait eserler arasındaki muhteva benzerliği, Adudüddin el-İcî'nin bu müelliflerin çalışmalarından büyük ölçüde faydalandığını göstermektedir. Kitapta bazı başlıkların ve cümlelerin Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḥaṣṣal*'ından aynen alındığı görülmektedir (*el-Muḥaṣṣal*, s. 18; krş. *el-Mevâkıf*, s. 14).

el-Mevâkıf'in birçok yazma nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, *GAL*, II, 269-270; *Suppl.*, II, 289-291). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi bilgisayar kayıtlarına göre çoğu Süleymanîye'de olmak üzere Türkiye'de kırk civarında nüshası mevcuttur. Kitap, müellifinin de ifade ettiği gibi (s. 4-5) kendinden önceki ve devrindeki kelâm düşüncesinin özlü ve sistematik bir ifadesi niteliğindedir. Kelâm ilminin önemli kaynaklarından biri haline gelen eser, İslâm düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakmış, özellikle Cürcânî'nin şerhiyle birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *el-Mevâkıf*'in müstakil baskısı yapıldığı gibi (Kahire, ts.) Cürcânî'nin şerhiyle birlikte Abdurrahman Umeyre tarafından *Kitâbü'l-Mevâkıf* adıyla üç cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1417/1997). Cürcânî'nin şerhi, Fenârî Hasan Çelebi ve

Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin hâşiyele-riyle birlikte İstanbul (1239, 1292, 1311, 1321) ve Kahire'de de (1322, 1325) basılmıştır.

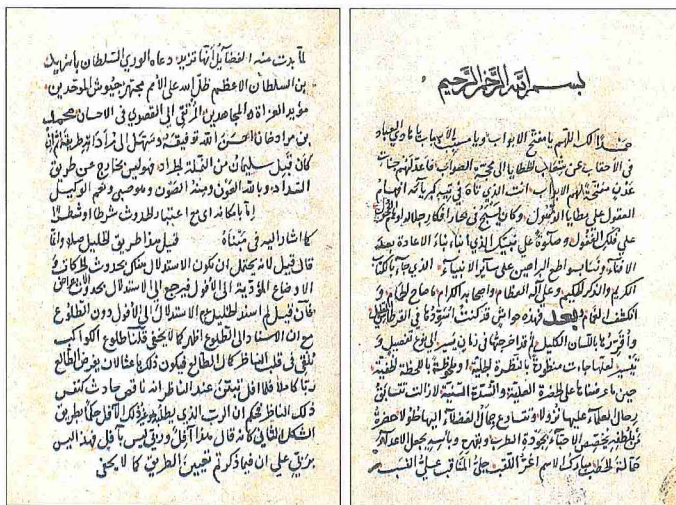
el-Mevâkıf üzerinde Adudüddin el-İcî'nin öğrencilerinden itibaren muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Seyyid Şerîf el-Cür-cânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adıyla Semer-kant'ta 807 (1404) yılında tamamladığı eser *el-Mevâkıf*'in şerhleri arasında en meşhurdur. Kaynaklarda kitabın Şem-seddin el-Kirmânî, Seyfeddin el-Ebherî, kısmen Alâeddin Ali et-Tûsî (*Keşfü'z-zu-nûn*, II, 1891) ve Haydar el-Herevî tara-fından da şerhedildiği kaydedilmektedir. İbnü'n-Nakîb el-Halebî'nin *el-Mevâkıf*'in astronomiyle ilgili kısmına bir şerh yaz-dığı belirtilmektedir. Kılıçzâde İshak Çe-lebî'nin, Sahn-ı Semân müderrisliği imti-hanı için *el-Mevâkıf*'tan kendisine veri-len bir konu hakkında kaleme alıp imtihan heyetine takdim ettiği *Risâle-i İmtihâ-niyye* adlı Arapça bir eseri mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 810; ayrıca bk. Erdem, sy. 91 [1994], s. 112-113).

İslâm âlimlerinin Cür-cânî'nin şerhi üze-rine pek çok hâşiye ve ta'likat yazmış ol-maları, *el-Mevâkıf* kadar şerhinin de İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip bulunduğunu göstermektedir. Fe-nârî Hasan Çelebî'nin kaleme aldığı ve 886 (1481) yılında tamamladığı hâşiyenin müellif hattı nüshası günümüze ulaşmış-tır (Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 249). Kınalızâde Ali Efendi bu hâşiye-ye ta'likat yazmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892). Fethullah eş-Şirvânî *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine bir hâşiye kaleme almış olup eserin Râgıb Paşa Kütüphanesi (nr. 760), Escorial Library (nr. 691), Münih'te Hof

und Staatsbibliothek (nr. 677/4) ve India Office'te (nr. 448) nüshaları mevcuttur. Şirvânî ayrıca *Şerhu'l-Mevâkıf*'in ilâhiy-yât bahislerine bir hâşiye yazarak II. Ba-yezid'e takdim etmiştir. Bunun Süley-maniye (Fâtih, nr. 2991), Âtîf Efendi (nr. 1219) ve Tire İlçe Halk (Necip Paşa, nr. 158, 167) kütüphanelerinde yazmaları bulunmaktadır. Hoca Sâdeddin Efendi'ye göre Fenârizâde Hasan Çelebî, Şirvâ-nî'nin bu eserindeki bazı görüşlerini eleş-tirmiştir. Şirvânî'ye kaynaklarda *Ta'likât 'alâ evâ'ilî Şerhi'l-Mevâkıf* adıyla bir eser daha nisbet edilirse de bunun *Hâ-şiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*'in ilk şekli ve-ya eksik bir nüshasının baş tarafı olması muhtemeldir. Sinâeddin Yûsuf b. Hızır el-Bursevî, Cür-cânî'nin şerhi üzerine hâ-şiye (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 734; İzmirli, nr. 115) ve ta'likat (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1800) yazmıştır. Hoca-zâde Muslihuddin Efendi de Cür-cânî'nin şerhine bir hâşiye kaleme almış, vefatı dolayısıyla eser öğrencilerinden Molla Bahâeddin tarafından temize çekilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892). Eserin bazı nü-shaları Süleymaniye (Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 302; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 826; Cârullah Efendi, nr. 2119; Damad İb-râhim Paşa, nr. 784; Hüsrev Paşa, nr. 122), Beyazıt Devlet (nr. 2878) ve Tire İlçe Halk (Necip Paşa, nr. 167) kütüphanelerinde mevcuttur. Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1136), Muslihuddin-i Lârî (a.g.e., II, 1893; Süley-maniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 396), Muham-med b. Hasan el-Kevâkibî (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1618) ve Mirzacan Habîbullah eş-Şirâzî (Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 170) Cür-cânî'nin şerhi üzerine birer hâşiye kaleme almışlardır. Kaynak-larda Bisâtî (Brockelmann, *GAL*, II, 102),

Hakîm Şah el-Kazvîni ve Celâlzâde Sâlih Çelebî'nin de (Uzunçarşılı, XXII/87 [1958], s. 437-438) bu esere hâşiye yazdıkları kaydedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892-1894).

Cür-cânî'nin eserine dair yapılan kısmî çalışmalar arasında Ali Kuşçu'nun hâşiye ve ta'likatı (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1438; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3263), Hayâlî'nin ikinci mevkıf üzerine hâşiyesi (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2844/7, müellif hattı), Hasan b. Abdüsselâm Samsûnî'nin ilâhiyyât bahislerine dair ta'likî (Süley-maniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1140), Molla Lutfi'nin hâşiyesi (Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa, nr. 162; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1219), Hatibzâde Muhyiddin Efendi'nin kitabın baş tarafıyla ilgili hâşiyesi (Süley-maniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1188; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1610; Edirne Selimiye Ktp., nr. 1034), Muslihud-din Mustafa b. Muhammed Kestelî'nin anlaşılması zor yedi konuyu şerhettiği ri-sâlesi (*Risâle fi iskalâti Şerhi'l-Mevâkıf [Ecûibe 'an muğlakâti's-seb'a]*; Süleyma-niye Ktp., Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 330; Lâleli, nr. 3030), bu risâleye müellifi-nin yanı sıra İbnü'l-Hatîb Muhammed'in yazdığı şerh (*Keşfü'z-zunûn*, I, 871) ve Ke-malpaşazâde'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'in ilâ-hiyyât bahisleri için kaleme aldığı hâşiye (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 828; Kılıç Ali Paşa, nr. 1028) zikredilebilir. Sü-yûtî, Cür-cânî'nin şerhindeki hadislerin tah-rîcine dair bir eser kaleme almıştır (*Tahrî-cü eḥâdisi Şerhi'l-Mevâkıf fi 'ilmi'l-ke-lâm*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Bey-rut 1406/1986; nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut 1406/1986). Hâfız-ı Acem, Sultan II. Bayezid adına *Şerhu'l-Mevâkıf*'in an-laşılması güç bazı kısımları üzerine bir hâ-şiye yazmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892). Ancak Bursalı Mehmed Tâhir bu ese-rin Ferhad Paşa için yazıldığını kaydeder (*Osmanlı Müellifleri*, I, 275). Müellif hattı bir nüshası Üsküdar Hacı Selim Ağa Kü-tüphanesi'nde olup (Hacı Selim Ağa, nr. 607) bir nüshası da Beyazıt Devlet Kü-tüphanesi'ndedir (Veliyyüddin Efendi, nr. 3264; ayrıca bk. *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 243). Ahmed b. Abdülevvel el-Kazvîni, Cür-cânî şerhinin başlangıç bölümleri için bir hâ-şiye kaleme almış (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 527), Cür-cânî'nin eserinin ilim ve varlık konularının ele alındığı bö-lümlerine Mîr Zâhid el-Herevî tarafından yazılan hâşiye üzerine Bahrülülûm el-Leknevî bir hâşiye kaleme almıştır (Lek-nev 1872).

Fethullah
es-Şirvânî'nin
Şerhu'l-Mevâkıf
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Fâtih, nr. 2991)

Kâtib Çelebi, Adudüddin el-İcî'nin *Cevâhirü'l-kelâm* adlı eserini *el-Mevâkîf*'in muhtasarı olarak kaydetmişse de (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892) İcî'nin İlhanlı Veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'in isteğiyle 727 (1327) yılında Şiraz'a dönerek kadılığa başladığı ve *el-Fevâ'idü'l-Gıyâşîyye* ve *Şerhu'l-Muhtasar* adlı eserleri yanında *Cevâhirü'l-kelâm*'ı da Gıyâseddin Muhammed'e ithaf ettiği, bir süre sonra Şiraz'dan ayrıldığı, Gıyâseddin Muhammed'in 739'da (1338-39) ölümünün ardından Şiraz'ı ele geçiren Cemâleddin Ebû İshak'ın yönetiminde kadılıkdât olduğu ve *el-Mevâkîf*'i da ona ithaf ettiği bilindiğine göre *Cevâhirü'l-kelâm*'ın daha önce kaleme alındığını, dolayısıyla *el-Mevâkîf*'in ilk şekli olarak kabul edilmesinin daha isabetli olacağını söylemek mümkündür (ayrıca bk. CEVÂHİRÜ'L-KELÂM).

el-Mevâkîf üzerine şarkiyatçılar tarafından da bazı çalışmalar yapılmıştır. Th. Soerensen eserin "İlâhiyyât" ve "Sem'iyât" bölümlerini Latince'ye çevirerek kendi görüşleriyle birlikte yayımlamıştır ('Adud al-Din al-İcî, *Statio Quinta et Sexta et Appendix Libri Mevakif* [ed. Th. Soerensen], Lipsiae 1848). Joseph van Ess doğentlik çalışması olarak eserin birinci mevkîfını Almanca'ya çevirip şerhetmiştir (*Die Erkenntnislehre des Adudaddin al-İcî*, Wiesbaden 1966).

BİBLİYOGRAFYA :

Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkîf*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb); Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye), s. 18; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 322; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât*, Kahire 1908, s. 296; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 211; *Keşfü'z-zunûn*, I, 871; II, 1891-1894; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaûd), VI, 174; *Osmanlı Müellifleri*, I, 275; Serkis, *Mu'cem*, II, 1332-1333; Brockelmann, *GA*, II, 102, 269-270; *Suppl.*, II, 289-291; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 243; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, V, 119-120; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet: Tosyalı Celâlzâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *TTK Belleten*, XXII/87 (1958), s. 437-438; Sadık Erdem, "İshak Çelebi'nin Hayatı-Şahsiyeti ve Eserleri", *TDA*, sy. 91 (1994), s. 112-113; Joseph van Ess, "al-İcî", *EJ²* (İng.), III, 1022; Metin Yurdagör, "Bahrülülüm el-Leknevi", *DİA*, IV, 519; Cemil Akpınar, "Fethullah eş-Şirvânî", a.e., XII, 465; a.m.f., "Hasan Çelebi, Fenârî", a.e., XVI, 314; Ömer Faruk Akün, "Hâfız-ı Acem", a.e., XV, 82; Saffet Köse, "Hocazâde Muslihüddin Efendi", a.e., XVIII, 209; Salim Ayduz, "İbnü'n-Nakîb el-Halebî", a.e., XXI, 165; Rıza Kurtuluş, "İncülular", a.e., XXII, 280-281; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", a.e., XXV, 246; Salih Sabri Yavuz, "Kesteli", a.e., XXV, 314.

MUSTAFA SİNANOĞLU

MEVÂLÎ

(الموالي)

Arap olmayan müslüman halklar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle" anlamlarına gelen *mevlâ* kelimesinin çoğulu olan *mevâlî* Kur'an-ı Kerim'de "akraba" (Meryem 19/5), "dostlar" (el-Ahzâb 33/5) ve "mirasçılar" (en-Nisâ 4/33) mânâsında üç âyette zikredilir. *Mevlâ* kelimesi de çoğu Allah hakkında olmak üzere "sahip, yardımcı, koruyucu, dost, efendi" anlamlarında on sekiz yerde geçmektedir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "vly" md.). Hadislerde *mevlâ* ve *mevâlî* kelimelerinin sözlük anlamları çerçevesinde sıkça kullanıldığı görülmektedir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "vly" md.).

Mevâlî, terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kibtîler'in oluşturduğu gayri Arap müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. *Mevâlî* esas itibarıyla iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî âzatlılar (*mevâlî'l-itâka*); *mevâlî'l-İslâm*, *mevâlî'l-muvâlât*, *mevâlî't-tibâa* ve *mevâlî'l-ahd* denilen ikinci grubu ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların *mevâlî*si sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle *velâ* (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap müslümanlar teşkil ediyordu. İslâm hukukçularına göre Câhiliye devrindeki *hîlf* ve *civar* akdinde olduğu gibi iki taraf arasında yadukumu açısını gerektiren bu akid miras hukuku açısından bazı sonuçlar doğurmaktadır. Âzat edilen köle ile efendisi arasında meydana gelen ve "*velâü'l-itâka*" adı verilen sözleşme sonucunda âzatlı köle asabe ve *ashâbü'l-ferâiz* grubundan bir mirasçı bırakmadan ölürse malları diğer mirasçı gruplarına veya son mirasçı sıfatıyla devlete kalmayıp efendisine kalır. İki kişiden birinin diğeri ne *vâris*, koruyucu ya da *diyet* ödemedede yardımcı olmak üzere anlaşmasından doğan *velâü'l-muvâlât*, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre İslâm'dan sonra geçerliliğini kaybettiği için *mevlâ'l-muvâlâ-*

tın mirasçılık hakkı yoktur. Hanefîler'e göre ise *mevlâ'l-muvâlât* mirasçı sınıfında yer alır ve *ashâbü'l-ferâiz*, asabe, *mevlâ'l-itâka* ve *zevî'l-erhâmın* ardından *vâris* olur. *Mevlâ'l-muvâlât* grubunda kimsenin bulunmaması durumunda vasiyetlerden artakalan mal varlığı *beytül-mâle* intikal eder.

Emevîler zamanında asıl *mevâlî* sınıfını teşkil eden gayri Arap müslüman halkların sayıları giderek çoğalınca artık Arap kabilelerinin himayesine ihtiyaç duymaya başladılar. Ancak bu tarihten itibaren herhangi bir *velâ* akdi yapmadan müslüman olan yerli halka da *mevâlî* denilmiş, böylece *mevâlî* kavramının kapsamı genişlemiştir.

Fetihler sırasında ilk büyük ihtidâ hareketi Kâdisiye Savaşı'nın (15/636) ardından gerçekleşti ve 4000 İran askeri İslâm'ı benimsedi. İstedikleri yerde yerleşmeleri, istedikleri kabile ile *velâ* akdi yapmaları ve kendilerine ganimetten pay ayrılması şartıyla müslüman olan bu askerler Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'ye iskân edildi (Belâzûrî, *Fütûḥ*, s. 279). Bölgedeki İran asıllı savaş esirlerinin ve mahallî halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte *mevâlî* Irak'ta ve özellikle Kûfe'de yoğunlaştı ve giderek toplumun önemli bir kesimi haline geldi. Muâviye zamanında sadece Kûfe'de 20.000 *mevâlî* yaşıyordu (Dîneverî, s. 288). Abdülmelik b. Mervân döneminde İbnü'l-Eş'as'ın 200.000 kişilik ordusunun yarısını yakın kısmını *mevâlî* askerler oluşturuyordu (Taberî, VI, 347). Ömer b. Abdülazîz devrinde yürütülen tebliğ faaliyeti sonucunda İslâmiyet Berberîler ve Türkler arasında hızla yayılmaya başladı.

Mevâlî İslâmiyet'i kabul etmekle hukukî müslüman Araplar'la eşit hale geliyordu. Hz. Peygamber, hür Arap müslümanlarla daha önce köle olan âzatlı müslümanlar arasında bir ayırım gözetmemiş, bu uygulama dört halife döneminde de aynen sürdürülmüştür. Hz. Ömer maaş sistemini kurarken *mevâlî*yi kendilerini âzat eden eski efendileriyle aynı seviyede tutmuş ve onlara aynı miktarda maaş bağlamıştır. Ayrıca valilerine Arap olmayan müslümanları da askerî divan defterine kaydetmeleri ve onlara efendileriyle aynı miktarda maaş bağlamaları için emir vermiştir. Hz. Ali de maaş ve ganimet dağıtımında Araplar'a ve *mevâlî*ye eşit pay ayırmıştır (Ya'kübî, II, 221).

Ancak zamanla Araplar kendilerini diğer müslüman milletlerden üstün gör-